

ject the presence of different borrowings and accepted both, those which came from ancient times (Latin, Greek, and Slavic etc.), and those ones penetrating into the language at the present time. The most numerous in the Ukrainian language he considered Russian and Polish borrowings. He always urged to their objective evaluation and denied their senseless exclusion from the language by the linguistic purism.

Still he resisted the penetration into the language of barbarisms, clichés, foreign word combinations and phraseological units. At the same time he advocated historical and terminological dictionaries supporting the language uniqueness. Using historical and chronological analyses he developed the methodological criteria for defining the sources of borrowings and their adaptational characteristics in the recipient language. He also found out the factors and reasons of borrowing, and the most frequently borrowed elements.

The theoretical ideas of Ivan Ohienko found its practical realization. The article provides the analysis of his «Dictionary of substandard words», illustrating on the numerous examples the author's approaches to the order, commentaries, graphic and accentual representation of borrowings, and their combinability with other words at the level of phrases and word combinations.

The conclusion gives the linguist's remarks and propositions as for the further linguistic studies in this field.

Key words: Ivan Ohienko, scientific works, borrowings, adaptation, lexicography.

Отримано: 02.10.2020 р.

УДК 81'246.2

DOI: 10.32626/2309-7086.2020-17-2.14-20

Тетяна Боднарчук

ORCID 0000-0001-7492-3172

кандидат педагогічних наук, доцент

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ДО ПИТАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ЯВИЩА БІЛІНГВІЗМУ В МОВОЗНАВСТВІ

Проаналізовано основні напрямки лінгвістичних досліджень проблеми білінгвізму. Зазначено, що лінгвісти, досліджуючи мовні контакти, вивчають такі явища як конвергенція та дивергенція контактуючих мов, а також інтерференція та інтерналізація. Особливу увагу приділено зосереджено на трактуванні понять «рідна мова», «друга мова», «іноземна мова».

Ключові слова: білінгвізм, рідна мова, друга мова, іноземна мова, конвергенція, дивергенція, інтерференція, інтерналізація.

На сучасному етапі розвитку людського суспільства у сфері мовної політики спостерігаються дві протилежні, проте взаємопов'язані та взаємообумовлені тенденції: по-перше, відбувається процес інтеграції різних культур і формування єдиного культурного простору, а, отже, перед підростаючим поколінням постає необхідність володіння однією із мов міжнаціонального спілкування, а по-друге, концептуальна установка сучасних освітніх систем щодо місця індивідуальності у культурі вимагає також збереження національної мови. Тому кількість людей, які володіють двома і більше мовами невпинно зростає і проблема білінгвізму – це досить багатоаспектна наукова проблема і при її дослідженні потрібно використовувати методи багатьох наук.

Метою роботи є узагальнити спроби трактування понять «білінгвізм», «рідна мова», «друга мова», «іноземна мова» у мовознавстві та проаналізувати основні напрямки лінгвістичних досліджень проблеми білінгвізму.

Аналіз словникових концептів, довідкової та наукової літератури дозволяє ствердити, що у вітчизняній практиці поняття «білінгвізм» та «двомовність» більшість дослідників пропонують розглядати як синоніми: «Білінгвізм (від лат. бі... два та lingua – мова), двомовність – це володіння і поперемінне користування однією особою чи колективом двома різними мовами чи різними діалектами однієї і тієї ж мови (наприклад, місцевим діалектом та літературною мовою)» [2, с.320-321], «Двомовність, білінгвізм – поперемінне користування двома мовами, важлива умова взаємодії мов» [11, с.261], «Двомовність – властивість особи (або населення), яка вільно володіє двома мовами» [8, с.88], «Двомовність (білінгвізм) – однаково вільне володіння двома мовами, які застосовуються у різних умовах спілкування» [1, с.125].

Виявлено також, що частина лінгвістів, наприклад Ю. Дешерієв [5, с.20-33] вважають, що термін «білінгвізм» має більшу словотворчу спроможність, тому є доцільним віддати перевагу саме йому. Однак, у ході дослідження виявлено, що більшість дослідників вважають терміни «білінгвізм» та «двомовність» синонімами і пропонують вживати їх паралельно, що видно і з перших двох слів визначень поняття і у словниках. Погоджуючись із цією позицією, у контексті дослідження ми будемо використовувати ці терміни як рівноцінні.

У довідниковій літературі та словниках, проаналізованих нами, виявлено вживання таких термінів як «багатомовність», «мультилінгвізм», «плюралінгвізм», але, на думку багатьох вчених (М. Михайлов, В. Аврорін та ін.), вони можуть вживатися лише у тих випадках, коли існує певна необхідність розмежувати кількісно позначуване поняття, оскільки у деяких випадках багатомовність може набувати значних розмірів – більше 10 мов. Названі науковці вважають, що опозиція «одномовність – двомовність» з лінгвістичної та психологічної точок зору є основою для реалізації багатомовності і тому у науковій літературі використовуються найчастіше. Зазначимо, що іноді термін «двомовність» вживається у джерелах і тоді, коли йдеться про знання трьох і більше мов.

Виявлено істотні особливості у трактуванні змісту поняття двомовність або білінгвізм і відповідного йому явища. Більшість лінгвістів розглядають це явище як приблизно однаково вільне та досконале володіння двома мовами, коли іноді буває важко визначити рідну мову людини. (Е. Блюхер, О. Ахманова, В. Аврорін, Р. Будагов та ін.). Проте, більшість психологів, культурологів, соціологів, педагогів вважають, що білінгвізм – це поперемінне володіння мовами з різними сферами їх застосування і рівнями оволодіння, «які застосовуються у різних умовах спілкування» [1, с.125], аргументуючи це тим, що абсолютно однаково володіння двома мовами, тобто абсолютно повна двомовність, зустрічається рідко, тому кожне освоєння нової для людини мови полягає у досягненні «уміння у тому чи іншому обсязі користуватися нею у певних сферах спілкування (науковій, виробничій, побутовій та ін.)» [11, с.261].

Аналіз наукових джерел виявив ще термін «диглосія», який лінгвісти (О. Ахманова, Л. Крисін, Л. Мішель, М. Михайлов, Ч. Фергюсон), запропонували ввести щодо характеристики володіння людиною двома підсистемами однієї мови: літературною мовою і різновидом цієї мови – діалектом. А. Швейцер так розмежовує поняття «білінгвізм» та «диглосія» – «білінгвізм – це взаємодія двох співіснуючих мов, а ... диглосія – це взаємодія двох співіснуючих різновидів однієї і тієї ж мови (літературної і місцевого діалекту, двох різних діалектів тощо)» [12, с.117].

Отже, оскільки білінгвізм або двомовність передбачають володіння двома і більше мовами, то виявлено, що у науковій літературі дослідники послуговуються такими поняттями як «рідна мова», «перша і друга мови», «іноземна мова». Виявлено також, що дослідники однозначно вживають терміни рідна і перша мова як синоніми, вважаючи, що це та мова, якою дитина навчилася говорити, і саме вона створює основу для її подальшого мовного розвитку. Аналіз наукових джерел дає підстави стверджувати, що однозначного трактування поняття «рідна мова» немає. І. Огієнко вважає, що це мова матері, адже «кожна мати перші п'ять літ віку дитини повинна розмовляти з нею не інакше, як тільки рідною мовою» [9, с.28], і саме мати повинна прищепити дитині любов до рідної мови, бо вона є «найміцніша твердиня збереження та плекання рідної мови» [9, с.28].

Друга мова вживається щодо мови, яку дитина вивчає після першої, але якою вона розмовляє у певних сферах спілкування і яка має певне соціальне значення у житті цієї людини. Другу мову досить часто ототожнюють із іноземною мовою. Проте відмінність між другою та іноземною мовами полягає в тому, що друга мова присутня у середовищі, в якому живе людина, а оволодіння іноземною мовою відбувається переважно у закладах освіти і спілкувати цією мовою поза освітнім закладом людина практично не має змоги.

Лінгвістичний аспект вивчення білінгвізму передбачає дослідження мовних контактів, тобто аналіз співвідношення структур та структурних елементів контактуючих мов, їх взаємовідношення, взаємовплив і взаємопроникнення на усіх рівнях мовної системи, виявлення диференційних і подібних ознак кожної мови на фонетичному, лексичному, граматичному рівнях, дослідження проявів інтерференції та лінгвістичне пояснення причин цього явища.

Найбільш досліджуваними та дискусійними проблемами білінгвізму у лінгвістиці є питання конвергенції та дивергенції. Конвергенція – це «зміни контактуючих мов, які лінгвістично описуються як уподібнення» їх характеристик та правил користування ними, а дивергенція – це «зміни мов у сторону диференціації їх характеристик та правил користування ними» [10, с.4].

Проблема «мовної взаємодії» або «змішування мов» і супутніх явищ пояснювалася як така, що виникла завдяки спорідненості та історичним зв'язкам цих мов, цікавила лінгвістів ще у кінці XIX століття і була предметом наукового дослідження таких учених як Г. Грюнбаум, Е. Відіш та інших. Основна увага у той час була зосереджена на аналізі процесів дивергенції мов. Показовими у цьому плані були дослідження Ф. Міклошича про спорідненість балканських мов.

На початку XX століття І. Бодуен де Куртене висуває нову гіпотезу про причини подібності мов, як наслідок їх територіальної близькості, що не залежить від спорідненості чи історичних зв'язків цих мов, пропонуючи таким чином досліджувати конвергенцію контактуючих мов.

В американській лінгвістиці до цієї проблеми звертаються Ф. Боас, а у європейській Г. Шухардт, який стверджує, що «мовленнєве спілкування між двома мовними колективами внаслідок ускладнення акту комунікації у цих умовах призводить до конвергентної перебудови контактуючих мов в сторону їх спрощення» [13, с.78]. Представники пражського лінгвістичного гуртка (М. Трубецкой, Р. Якобсон, Б. Гавранек, В. Матезіус та ін.) продовжили розробку ідей І. Бодуена де Куртене про конвергенцію неспоріднених мов і досліджували питання фонологічної та граматичної інтерференції.

Нова хвиля лінгвістичних досліджень проблеми двомовності виникла у кінці 60-х років минулого століття. Її викликала зміна всього спектру умов функціонування мов, коли проблеми двомовності актуалізувалися завдяки:

- розвитку науки, техніки, мистецтва і відповідно потребу у широкому між-національному діалозі;
- розпаду колоніальних систем і утворенню нових національних держав;
- розширенню контактів і необхідності знання хоча б однієї іноземної середнім класом будь-якої країни;
- необхідності освоєння іноземної мови різнорідною групою візитерів, іммігрантів, тощо.

Нову хвилю лінгвістичних досліджень проблеми білінгвізму очолили У. Вайнрайх, Ч. Осгуд, М. Сигуан, У. Макки, Л. Щерба, Є. Верещагін, В. Розенцвейг, М. Михайлов, Ю. Дешерієв, М. Протченко, В. Аврорин, Ю. Жлуктенко та багато інших.

Актуальними залишаються питання білінгвізму і в наш час. У нашій країні особлива увага приділяється переважно вивченню українсько-російського білінгвізму (Ю. Гулій, Т. Бурда, Т. Кузнецова, В. Козлова та ін.).

Вивчаючи мовні контакти, лінгвісти продовжують досліджувати таке явище як інтерференцію. У зв'язку з цим ми вважаємо доречним зупинитися на трактуванні самого поняття «інтерференція».

Цей термін латинського походження: *inter* «між» та *ferens* (*ferentis*) «той, що несе, переносить» зараз широко використовується у психології, педагогіці, лінгвістиці та методиці викладання іноземних мов і тісно пов'язаний із питанням білінгвізму. Трактування даного поняття до цього часу не є неоднозначним: частина дослідників вбачають у ньому лише позитивний вплив, інші ж розуміють дане явище лише як негативний вплив рідної мови на другу мову.

У лінгвістичному аспекті специфіка інтерференції проявляється у відомінах, які спостерігаються у мовленні білінгва у результаті взаємодії двох різних мовних систем.

Перше лінгвістичне визначення інтерференції належить У. Вайнрайху, який визначив, що інтерференція – це «вторгнення норм однієї мовної системи у межі іншої» [3, с.27]. В. Розенцвейг зазначає, що це «порушення білінгвом правил співвіднесення контактуючих мов, які проявляються у його мовленні у відхиленні від норми» [10, с.4]. Є. Верещагін розуміє інтерференцію як «внутрішній невидимий процес у білінгва, який виражається у його мовленні у «видимих відхиленнях» від норм однієї чи обох мов» [4, с.136]. Дослідники вказують, що відхилення від норм обох мов може спостерігатися у ранньому дитинстві, коли відбувається взаємовплив обох мовних систем, а в умовах формування пізньої двомовності значно сильнішим виявляється вплив рідної мови на іноземну (К. Закир'янов, Н. Імедадзе, І. Ярмак).

Найбільш повне визначення інтерференції дає К. Закир'янов: «Інтерференція – це невід'ємна складова частина процесу повільного, поступового проникнення того чи іншого іншомовного елемента у систему мови, що сприймається. Сам цей процес у лінгвістиці називається дифузиею. Процес дифузії має дві стадії: 1) інтерференцію і 2) інтеграцію. На першій стадії лінгвістична зміна сприймається білінгвом як відхилення від норми. Далі воно може стати (але може і не стати) нормою. У цьому випадку те відхилення, яке спостерігається у мові, вступає у стадію інтеграції, стає складовою частиною мови», тобто запозиченням, яке носії мови уже не сприймають, як іншомовне слово [6, с.34].

Аналізуючи міжмовні процеси двох контактуючих мов, Є. Верещагін робить висновок, що інтерференція властива лише індивідуальному мовленню, а для мови характерною є інтеграція, свідчення того, що іншомовний елемент увійшов до системи однорідних мовних одиниць. Цю думку поділяє також український лінгвіст С. Семчинський.

Сучасний дослідник мовних контактів А. Карлінський вважає, що інтерференція – це «випадки відхилення від норми, які виникають у мовленні білінгва другою мовою під впливом першої. Випадки відхилення від норми, які виникають у мовленні білінгва першою мовою в результаті впливу другої» дослідник пропонує називати «інтеркаляцією» [7, с.127].

Таке розмежування учений вважає доцільним, оскільки виникнення таких явищ обумовлено різними факторами: інтерференцію обумовлюють переважно мовні фактори, а інтеркаляцію – психо- і соціолінгвістичні. Крім того, інтерференція – це процес, яких не контролюється, або мало контролюється мовцем, а інтеркаляція – «прямо чи опосередковано контролюється свідомістю білінгва» [7, с.128]. Дослідник також вважає, що інтеркаляція тим сильніше проявляється у мовленні білінгва, чим вище ступінь володіння ним другою мовою, тоді як інтерференція має зворотну залежність. Беручи до уваги особливості інтеркаляції, А. Карлінський розрізняє чотири її види: інвертну (вживання білінгвом окремих слів другої мови у мовленні першою); фразову (вклинювання певного сегменту другої мови у мовлення першою); чисту (іншомовне вклинювання будь-якого типу, яке повністю зберігає свої суттєві ознаки – фонетичні, графічні, смислові – у мовленні першою мовою) та модифіковану (іншомовні вклинювання, які піддавалися інтерферууючому впливу першої мови і змінили внаслідок цього деякі свої ознаки – фонетико-графічні, словотворчі, граматичні чи/або семантичні).

Ця теорія, на нашу думку, є досить важливою при вивченні проявів білінгвізму в цілому, оскільки у лінгвістиці в основному розглядалось явище інтерференції мов, а явище інтеркаляції як контролюючий, усвідомлений, цілеспрямований процес включення іншомовних фрагментів у мовлення білінгва ще не достатньо вивчено.

Дослідження явищ інтерференції, з метою вивчення механізму переносу мовленнєвих навичок та умінь дає можливість впливати на даний перенос у процесі навчання, оскільки він, як відомо, може бути позитивним і негативним, тобто ускладнювати засвоєння. Дослідники пропонують інтерференцією називати негативний вплив рідної мови на іноземну, а позитивний вплив позначають терміном «транспозиція». При організації білінгвального навчання цим явищем слід приділяти велику увагу, оскільки в обох мовах існує досить багато спільних понять та категорій (це особливо стосується граматичної будови мов), які слугують основою для засвоєння другої мови і, при правильному спрямуванні можуть стати одним із ефективних способів навчання другої мови. Керування процесом переносу знань та мовленнєвих умінь у процесі навчання обов'язково передбачає відмежування інтерферентних явищ від транспозиційних, запобігає проявам перших та широко використовує останні, що сприяє скороченню часу для засвоєння подібних мовних явищ

Використання результатів дослідження в області контрастивної лінгвістики сприяє більш оптимальному відбору мовного матеріалу при складанні підручників для учнів білінгвальних шкіл та класів.

Звичайно, не можна стверджувати, що лише теоретичне лінгвістичне дослідження проблем білінгвізму автоматично забезпечить створення оптимальної моделі білінгвального навчання. При цьому потрібно враховувати і результати дослідження низки інших наук (насамперед психології, соціології тощо). Але науковий аналіз досліджень у лінгвістичній галузі буде сприяти успішній побудові теорії та моделі білінгвального навчання.

Список використаних джерел і літератури:

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. 2-е изд., стереотип. М.: Советская энциклопедия, 1966. 608 с.

2. Большая советская энциклопедия / гл. ред. А.Н. Прохоров. 3-е изд. М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1970. Т. 3. С. 320-321.
3. Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие. *Новое в лингвистике*. М.: Прогресс, 1972. Вып. 6. Языковые контакты. 536 с.
4. Верещагин Е.М. Психологическая и методическая характеристика двуязычия (билингвизма). М., 1969. 160 с.
5. Дешериев Ю.Д. Проблема создания системы билингвистических понятий и вопросы методики ее применения в исследованиях. Методы билингвистических исследований. М., 1976. С. 20-33.
6. Закирьянов К.З. Двуязычие и интерференция: учебное пособие. Уфа: Изд. Баш. ун-та, 1984. 80 с.
7. Карлинский А.Е. Основы теории взаимодействия языков. Алма-Аты, 1990. 181 с.
8. Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов / пер. с фр. Н.Д. Андреева; под ред. А.А. Реформатского; предисл. В.А. Звягинцева. М., 1960. 436 с.
9. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки. Львів: Українська Академія Друкарства; видавництво «Фенікс» при сприянні фонду «Відродження», 1995. 46 с.
10. Розенцвейг В.Ю. Языковые контакты. Лингвистическая проблематика. Ленинград: «Наука», ленинградское отделение, 1972. 80 с.
11. Українська радянська енциклопедія. 2-е вид. Київ, 1979. Т. 3. С. 261.
12. Швейцер А.Д. Современная социоллингвистика: Теория, проблемы, методы. М., 1976. 175 с.
13. Шухардт Г. Избранные статьи по языкознанию. Пер. с нем. М., 1950. 296 с.

References:

1. Akhmanova O.S. Slovar lingvisticheskikh terminov. 2-e izd., stereotyp. M.: Sovetskaia entsiklopediia, 1966. 608 s.
2. Bolshaia sovetskaia entsiklopediia / hl. red. A.N. Prokhorov. 3-e izd. M.: Izd-vo «Sovetskaia entsiklopediia», 1970. T. 3. S. 320-321.
3. Weinreich U. Odnoyazychie i mnohoyazychie. *Novoe v lingvistike*. M.: Prohress, 1972. Vyp. 6. Yazykovye kontakty. 536 s.
4. Vereshchahin E.M. Psikhologicheskaiia i metodicheskaiia kharakteristika dvuyazychiia (bilingvizma). M., 1969. 160 s.
5. Desheriev Yu.D. Problema sozdaniia sistemy bilingvisticheskikh poniatii i voprosy metodiki yeyo primeneniia v issledovaniyakh. *Metody bilingvisticheskikh issledovaniia*. M., 1976. S. 20-33.
6. Zakirianov K.Z. Dvuyazychie i interferentsiia: uchebnoe posobie. Ufa: Izd. Bash. un-ta, 1984. 80 s.
7. Karlinskiy A.E. Osnovy teorii vzaimodeistviia yazykov. Alma-Aty, 1990. 181 s.
8. Maruzo Zh. Slovar lingvisticheskikh terminov / per. s fr. N.D. Andreeva; pod. red. A.A. Reformatskoho; predisl. V.A. Zviahyntseva. M., 1960. 436 s.
9. Ohiienko I. Nauka pro ridnomovni oboviazky. Lviv: Ukrainska Akademiia Drukarstva; vydavnytstvo «Feniks» pry sprianni fondu «Vidrodzhennia», 1995. 46 s.
10. Rozentsveig V.Yu. Yazykovye kontakty. Lingvisticheskaiia problematika. Leningrad: «Nauka», leningradskoe otdelenie, 1972. 80 s.
11. Ukrainska radianska entsyklopediia. 2-e vyd. Kiev, 1979. T. 3. S. 261.
12. Schweitzer A.D. Sovremennaiia sotsiolingvistika: Teoriia, problemy, metody. M., 1976. 175 s.
13. Schuchardt H. Izbrannye statti po yazykoznaniiyu. Per. s nem. M., 1950. 296 s.

The globalization processes that we are witnessing in the modern world require knowledge of foreign languages not only at the everyday, but also at the professional level. On the other hand, each nation strives to preserve its languages and cultures. Therefore, these two opposite trends lead to an increase in the number of people who

speak two or more languages. Regarding the interpretation of the concept of «bilingualism», most linguists understand this phenomenon as approximately the same free and perfect command of two languages (E. Blucher, A. Akhmanova, V. Avrorin, R. Budagov, etc.). However, the majority of psychologists, culturologists, sociologists, and educators believe that bilingualism is an alternate knowledge of languages with different spheres of their application and levels of proficiency in these languages.

So, since bilingualism involves the possession of two or more languages, it was found that in the scientific literature researchers use such concepts as «native language», «second language», «foreign language». Analysis of scientific sources allows us to assert that there is no unambiguous interpretation of the concept of «native language». I. Ohienko believes that this is the mother's language, after all, it is the mother who must instill in the child a love for the native language. «Second language» is a language that a child learns after the first, but that he or she speaks in certain areas of communication and which has a certain social meaning in the life of this person. The difference between the second and foreign languages lies in the fact that the second language is present in the environment in which a person lives, and mastering a foreign language occurs mainly in educational institutions.

The linguistic aspect of the study of bilingualism involves the study of linguistic contacts, that is, an analysis of the ratio of structures and structural elements of contacting languages, their relationship, mutual influence and interpenetration at all levels of the language system, identification of differential and similar features of each language at the phonetic, lexical, grammatical levels – divergence and convergence. Considerable attention in linguistic studies of the problem of bilingualism focuses on the phenomena of interference, the study of the manifestations of interference and the linguistic explanation of the causes of this phenomenon. A. Karlinsky investigates the opposite of interference – the phenomenon of intercalation. This theory, in our opinion, is very important in the study of the manifestations of bilingualism in general, since the phenomenon of intercalation as a controlling, conscious, purposeful process of including foreign fragments in bilingual speech has not yet been sufficiently studied.

Key words: bilingualism, native language, second language, foreign language, divergence, convergence, interference, intercalation.

Отримано: 13.10.2020 р.